

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Մեծառանք¹ կամ Մեծիրանք գավառը, որտեղ գտնվում է Գանձասարի վանքը, տարածվում է հաշենագետի վերին ավազանում, Կարկառ գետից մինչև Թարթառ, Քիրսի լեռնաշղթայից մինչև Մարտակերտի հարթավայրերը: Աղբյուրներում գավառը հայտնի է նաև Մեծ Առանք, Մեծ Արանք, Առանք Մեծ, Մարասպան, Մեծարանք, Մեծիրան, Մեսրան, Մեծարանիք անուններով²: Գավառը միջին դարերում կոչվել է նաև Ներքին հաշեն³ իշխանանիստ հոխանաբերդ կենտրոնով: Ներքին հաշենի իշխաններն իրենց տիրապետությունը նշում էին բերդի անունով՝ «տեր հոխանաբերդոյ», այսինքն՝ Ներքին հաշենի իշխան⁴: Գավառի հոգևոր կենտրոնն էր Գանձասարը⁵: Այս անունով կա և՛ լեռ, և՛ գյուղ, և՛ վանք: Հավանաբար գյուղն ու վանքն իրենց անունն ստացել են լեռան անունից, որ տեղացիների պատմելով Գանձասար է կոչվել արծաթի, պղնձի և այլ հանքեր ունենալու պատճառով: Հ.

¹ Մեծառանք տեղանունն առաջացել է Առանք անունից, որն առաջին անգամ հիշատակում է Մովսես Խորենացին: Անվան ծագումը կապվում է Հայաստանի հյուսիսարևելյան գավառների կուսակալ Սիսակյան Առան իշխանի անվան հետ, որից էլ ծագել է Առանշահիկ տոհմը: Տե՛ս Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 113:

² Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1991, էջ 769, Բ. Ուլուքբաջյան, հաշենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 31, Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, էջ 66, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 24:

³ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 144:

⁴ Բ. Ուլուքբաջյան, հաշենի իշխանությունը, էջ 135-136:

⁵ Գանձասար տեղանվան տարբեր մեկնաբանություններ կան: Ղ. Ինճիբյանը կարծում է, որ Գանձասար անունն առաջացել է «Գանձակ» և «սար» բառերից, «որպես թէ Գանձակասար, զի ըստ որում ցուցանէ այժմեան դիրք նորին ի մեմաստան ի վերա լեռին ոչ այնչափ տարակաց ի Գանձակայ, իսկ զլեռն աշխարհիկ բարբառ մեր կոչէ սար» (Յովհ. Լալակ. Շանխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 314): Ս. Ջալալյանը հավանական է համարում, որ Գանձասար է կոչվել արծաթի հանքեր ունենալու պատճառով (Ս. արք. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1848, էջ 182): Գանձասարի ծագման վերաբերյալ պահպանվել է նաև մի գեղեցիկ ավանդազրույց, ըստ որի Հայոց Արտավազդ թագավորը Բաղաց աշխարհի լեռներում կառուցել է տալիս մի բերդ, որպեսզի հոռմեական զորքերից թափցնի իր գանձերը: Այստեղ մի խումբ հայ զինվորների ու հոռմեական զորքի միջև տեղի է ունենում արյունահեղ մարտ: Թշնամին զբաղվում է բերդը, սակայն չի կարողանում գտնել գանձերը: Հետո ուրիշ նվաճողներ էլ են գալիս, բայց ոչ մեկին չի հաջողվում տիրել գանձերին: Այդ թափված գանձերի պատճառով լեռը կոչվում է Գանձասար (Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 14):

Ոսկյանը սխալմամբ նույնացնում է Գանձասարի և Գլխո վանքերը, վերջինս Հոռեկա վանքն է⁶:

Թեև աղբյուրները հաճախ են հիշատակում Գանձասարը, բայց նրա հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: IX-X դարերում Գանձասարի հինավուրց եկեղեցին արդեն քաղաքական և կրոնական հավաքատեղի էր Արցախի և շրջակա գավառների համար: Գանձասարի մասին առաջին գրավոր տեղեկությունը հայտնում է Անանիա Ա Մոկացի (946-968) կաթողիկոսը: 949 թվականին հայ-քաղկեդոնական վեճերը հարթելու համար այստեղ է գալիս Հայոց հայրապետը, որին Գանձասարում դիմավորում է հաչենի գահերեց իշխան Գրիգորը: Այստեղ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը ժողով է հրավիրում Ուտիքի և Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի մասնակցությամբ, որոնց մեջ էր նաև Գանձասարի հայր Սարգիս վանականը⁷: Իր Պատմության մեջ Ստեփանոս Օրբելյանը նույնպես հիշում է «Սարգիս Գանձասարոյ վանականին»՝ նրան կոչելով եկեղեցապան: Սյունյաց պատմիչը հաղորդում է, որ գիշերային արարողության ժամանակ Գանձասարի եկեղեցապանը բերում է մի գիրք և ակնաձանքով հրավիրում հայրապետին՝ այն կարդալու: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն էլ բացելով գիրքը՝ գտնում է իր որոնածը: Իսկ Անանիա կաթողիկոսի որոնածը «Աղվանքի պատմությունն» էր⁸:

Հաջորդ տեղեկությունը հաղորդում է Մխիթար Գոշը: 1140 թվականին սելջուկների դեմ պատերազմում զոհված Գրիգոր իշխանի աճյունը բերվել ու թաղվել է Գանձասարում, որն ըստ Մխիթար Գոշի՝ հաչենի իշխանների տոհմական տապանատունն էր. «Սպանին և զԳրիգոր, և ընդ նմին այլ եւս ազատս, որ և թաղեալ անդ քրիստոնէից գաւառին, և զկնի ամի միոյ առեալ բերին ի վանքն անուանեալ Գանձասար, որ է տապանատուն նախնեաց նորա, և անդ թաղեցին զնա»⁹:

Եկեղեցու բակում պահպանված 1174, 1181, 1202 թվագրությամբ խաչքարերը, որ կանգնեցվել են Հասան Մեծի և Վախթանգ-Տանգիկի կողմից, նույնպես վկայում են Գանձասարում ավելի վաղ գոյություն ունեցած վանական կյանքի մասին¹⁰:

1216-1238 թվականներին ներքին հաչենի տեր և իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ Դոլան իր բարեպաշտ հոր՝ իշխան Վախթանգ-Տանգիկի կտակի հա-

⁶ Հ. Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 52, Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Եր., 1986, էջ 787:

⁷ Տե՛ս Տեառն Անանիայի հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից. - «Արարատ», էջմիածին, 1896, էջ 42:

⁸ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 278-279:

⁹ Մ. Գոշ, Կաթողիկոսի և դեպի Աղուանից աշխարհին մէջ ժԲ դարու: Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 387:

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրութան, Արցախ, պրակ V, կազմ.՝ Ս. Բաբխուպարեան, Եր., 1982, էջ 67:

մաձայն Գանձասար կոչված վայրում՝ Խոխանաբերդի դիմաց կառուցել է տալիս մի չքնաղ կոթող՝ գեղեցկազարդ հորինվածքով մի եկեղեցի¹¹։ Հասան-Ջալալ իշխանը, որ աստվածապաշտ, աղոթասեր ու աղքատասեր մարդ էր, ըստ ավանդության, մեծ դժվարությամբ բերել և Գանձասարում էր ամփոփել Հովհաննես Մկրտչի գլուխը¹²։ Սրբատաշ տորոնագույն քարից կառուցված եկեղեցին հիմնվում է հենց հին եկեղեցու տեղում և նվիրվում Հովհաննես Մկրտչին։ Հետագայում Գանձասարում են պահվել նաև այլ մասունքներ ու նշխարներ¹³։

Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով է պատմում Գանձասարի վանքի շինարարության մասին. «Շինեաց եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յօրինուածով գմբեթարդ երկնանման տաճար փառացն Աստուծոյ, ուր հանապազ պատարագի գառն Աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի, ի վանքն, որ կոչի Գանձասար, հանդէպ Խոխանաբերդոյ, ի տեղի շիրմի իւրեաց և յոլով ամս աշխատեղեա ի նմա»¹⁴։ Համաձայն եկեղեցու վիմագիր արձանագրության՝ վանքի նավակատիւքն ու օծումը տեղի են ունեցել 1240 թվականի հուլիսի 22-ին, Վարդավառի տոնին¹⁵։ Այդ օրը Հասան-Ջալալ իշխանը բացման մեծահանդես տոն էր կազմակերպել, որին, ըստ ականատես Կիրակոս պատմիչի, ներկա էին Աղվանից ներսես կաթողիկոսը, բազմաթիվ եպիսկոպոսներ ու իշխաններ, Վանական վարդապետը՝ շատ ուսուցիչներով, շատ վանքերի առաջնորդներ, Խաչենի Գրիգորիս և Եղիա վարդապետները և 700 քահանա։ Երբ օծվեց եկեղեցին, Հասան-Ջալալ իշխանը ճաշկերույթ կազմակերպեց. ինքն էր իր ձեռքով մատուցում, յուրաքանչյուրին իր պատվին համապատասխան առատությամբ նվերներ տալիս¹⁶։ Հասան-Ջալալ Դոլան կառուցել էր իր տեսակի մեջ նմանը չունեցող, եզակի կառույց։ «Տաճարի շինության վրա տաճարապետը թափել է իր բոլոր հմտութունը, զարդարել է նրան, նախշել, սարքել»,— հիացմունքով գրում է Լեոն¹⁷։

Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ տաճարը ժամանակի համար բացառիկ կառույց էր իր գեղարվեստական հարդարանքով, զարդամոտիվների բազմազանությամբ։ Այն համարվել է XIII դարի հայ ճարտարապետության մարգարիտ¹⁸։

¹¹ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 38։

¹² Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի ձեռ. 81, ք. 9, տե՛ս Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոյ Յակոբեանց, հ. Գ, Երուսաղեմ, 1968, էջ 282։

¹³ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 175-176։

¹⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Եր., 1961, էջ 269։

¹⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 270, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 174, Դիվան հայ վիմագրության, էջ 40։

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 269։

¹⁷ Լեոն, Իմ հիշատակաւորներ, Շուշի, 1890, էջ 365։

¹⁸ Մ. Հասարթյան, Գանձասարի վանքը, Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. Ե, Բեյրութ, 1974։

Ա. Յակոբսոնի կարծիքով Գանձասարի վանքը ոչ միայն «ինքնատիպ է և իր կատարելության մեջ ինքնուրույն, այլև բացառիկ է, մենք չենք կարող ցույց տալ ուրիշ մի այսպիսի հուշարձան Հայաստանի հողի վրա»¹⁹։ Իսկ Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր, նշանավոր բյուզանդագետ Շարլ Դիլը համաշխարհային մշակույթի գանձարան մտած հայկական հինգ հուշարձաններից երրորդը համարում է Գանձասարը՝ Աղթամարի և Հռիփսիմեի տաճարներից հետո՝ չորրորդ և հինգերորդ տեղերը հատկացնելով Հաղբատի վանքին և Անիի մայր տաճարին²⁰։

Տաճարի արևմտյան կողմում գավիթն է²¹, որն ըստ արձանագրության՝ 1261-1266 թթ. կառուցել են Հասան-Ջալալ Դուլա իշխանը, իշխանուհի Մամքանը և նրանց որդին՝ Աթաբակը։ Համաձայն նույն արձանագրության Աթաբակը վանքին է ընծայել նաև մի ոսկետուփ Ավետարան և հարավկողմյան Բլուրն իր սահմաններով. «Դարձեալ ես՝ Աթաբակս ընծայեցի յաւժարութեամբ ոսկետուփ Աւետարան եւ պատուական սուրբ նշան զՔրիստոսփորն եւ զմեր հայրենի հարաւակուռն զԲլրին իւր սահմանովն»²²։ Գավիթը Հասան-Ջալալյանների տոհմական դամբանատունն էր, ուր հանգչում են այդ տոհմի հոգեւոր ու աշխարհիկ այրերը։ Վանքի բակում են ամփոփված նաև վանքի առաջնորդներն ու գիտնական վարդապետների աճյունները։ Վանական համալիրն ամբողջացնում են եռադարպաս շրջապարիսպը, միաբանների խցերն ու օժանդակ շինությունները։ Պարսպից դուրս հին գերեզմանատունն է։ Այստեղ պահպանվել է թաղածածկ մի ընդարձակ դահլիճ, որը ուխտավորների համար ծառայել է որպես իջևանատուն։

Հոր մահից հետո վանքի շինարարության և բարեկարգման հարցերով զբաղվել է Աթաբակը։ Գանձասարի նկատմամբ ցուցաբերած սիրո և հոգատարության համար Գանձակեցին նրան անվանում է «այր սրբասնունդ, պարկեշտ և խոնարհամիտ և աղօթական, որպէս զմի ի սուրբ միայնակեաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա»²³։

Ըստ Մխիթար Գոշի՝ Գանձասարը XII-XIII դարերում եղել է եպիսկոպոսանիստ և Խաչենի իշխանների տոհմական դամբարանը։ XI-XII դարերում այստեղ հայտնի են եղել Սարգիս և վանքի առաջնորդ Վարդան եպիսկոպոս-

¹⁹ А. Л. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.). Исследования по истории культуры народов Востока, сборник в честь И. А. Орбели, М.-Л., 1960, ст. 151. տե՛ս նաև Գ. Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի պատմահարապետական հուշարձանները, Եր., 1985, էջ 9-15։

²⁰ Թ. Թորամանյան, Հայկական հարաւարապետոյան փոխազդեցոյան շուրջ. - «Նյութեր հայկական հարաւարապետոյան պատմոյան», Բ, Եր., 1948, էջ 25։

²¹ Գավիթն իր հորինվածքով կրկնում է Հաղբատի վանքի և Մշակվանքի գավիթների ձևերը (Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Եր., 2002, էջ 191)։

²² Մ. Բաբխուպարեանց, Արցախ, էջ 175։

²³ Կ. Գանձակեցի, էջ 392։

ները²⁴: Վարդանը աջակցել է եկեղեցու շինարարությանը: Վանքի առաջնորդներ են եղել Գրիգոր Տաթևացու աշակերտ Մատթեոս վարդապետը, Հովհաննես, Եղիա, Ներսես վարդապետները, Հովհաննես Ծարեցու աշակերտ Դուկաս Լոռեցին, Ստեփաննոս վարդապետ Շիրակունին²⁵ և ուրիշներ:

XIV դարում վանքը դարձել է Աղվանից կաթողիկոսության աթոռանիստը, որին ժառանգաբար տիրել են Հասան-Ջալալյանները: Այս տոհմի իշխանների մշակութասեր վարքի շնորհիվ էլ հռչակավոր վանքը երկար դարեր եղել է ոչ միայն հոգևոր, այլ նաև հզոր մշակութային կենտրոն: Որպես այդպիսին՝ այն իր բարձրակետին հասավ Հասան-Ջալալ Գուլայի իշխանապետության տարիներին: Իշխանն իր ծնողների՝ Վախթանգի և Խորիշահի հետ կառուցել ու ծաղկեցրել է Գանձասարի, Մեծիրանաց Սբ. Հակոբա, Վաճառ գյուղի Սբ. Ստեփաննոս, Վաղուհասի, Մայրաքաղաք և Կոճողուտ գյուղերի վանքերը՝ իրենց գավիթներով, բնակարաններով ու ուսումնական կենտրոններով:

Գանձասարը գլխավոր ուսումնավայրն էր և հայ գրչության արվեստի նշանավոր կենտրոններից մեկը²⁶: Այս գրչատան ընդհանուր գլխավորների, գիտնական վարդապետների, գրիչների, ծաղկողների, ստացողների վերաբերյալ տեղեկություններն ենք ստանում եկեղեցու որմերին ու խաչքարերի վրա պահպանված վիմագիր արձանագրություններից և ձեռագիր հիշատակարաններից: Վանքն ուներ իր մատենադարանը և ձեռագրերի հարուստ հավաքածուն: Այստեղ գրվել, ծաղկազարդվել, ինչպես նաև պահպանվել են բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր: Յավոք, այդ գրչագիր մատյանների շատ քիչ մասն է հասել մեզ: Գանձասարի առաջնորդ Մատթեոս Մոնոզոնը 1417 թվականի իր օրինակած ժողովածուի հիշատակարանում ցավով գրում է, թե ինչպես թշնամին թալանել ու տարել է Գանձասարի վանքի ողջ հարստությունը: Չնայած այն բանին, որ երկիրը ենթարկվել է բարբարոսների արշավանքներին, և վիթխարի քանակությամբ արժեքներ են ոչնչացել, մշակութային կյանքը, սակայն, կանգ չի առել: Այդ են վկայում Գանձասարում գրված և մեզ հասած այն տասնչորս ձեռագիր մատյանները, որոնք հիմնականում 15-18-րդ դարերի ընդօրինակություններ են: Այդ գրչագրերից մեկը պահպանվում է Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի գրատանը, իսկ տասներեքը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Գանձասարում պահպանված ձեռագրերը XIX դարում տեսել ու արձանագրել են Մ. արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը²⁷, Մ. եպիսկոպոս Բարխուդար-

²⁴ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, 1902, Վաղարշապատ, էջ 194:

²⁵ Յովհ. Եպս. Շանխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., հ. Բ, էջ 571-577, Ս. արք. Զալալեանց, Համապարհորդութիւն..., էջ 186-192, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 177-178: Ն. Ակիմեան, Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոս, Վիեննա, էջ 375:

²⁶ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, էջ 193:

²⁷ Մ. արք. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կառապետի վանից Երնջակայ, Տիփլիս, 1904, էջ 125-126, Ի Գանձասարայ ի 1868 ամի ցուցակի»:

յանցը²⁸, Հ. Թոփճյանը²⁹: Ընդհանուր թվով նրանք արձանագրել են երեսունութ ձեռագիր մատյան և երկու պատառիկ: Այս ցանկին Օ. Եգանյանը ավելացրել է Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող ևս հինգ գրչագիր մատյան: Գանձասարի ձեռագրատան արձանագրված 43 գրչագրերից 22 ձեռագիր և 2 պատառիկ (Պ869 և Պ1017)³⁰ պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մյուսների գտնվելու վայրն անհայտ է: Մեր ուսումնասիրության ընթացքում այդ ցանկն ավելացավ ևս երկուսով՝ ՄՄ 5794 և Թավրիզի 22 ձեռագրերով: Ընդհանուր հաշվով այժմ ունենք Գանձասարում գրված 14 և պահպանված 24 ձեռագիր ու 2 պատառիկ:

Մ. Բարխուդարյանը Գանձասարի, Ծարա, Խոթա, Մայրաքաղաքի, Ջրվշտիկ Եղիշե առաքյալի դպրատների ձեռագրերի մասին մի շատ ցավալի փաստ է արձանագրել: Բարբարոսներից փրկելու համար Խաչենի հայրենասեր մելիքները այս վանքերի ձեռագրերը կանխավ խնամքով երեք մասի են բաժանել ու թաքցրել մի մասը Գանձասարի ու Խոթա վանքերի մեջտեղում՝ մի քարայրի մեջ ու բերանը ամրացրել քարուկրով, երկրորդ մասը՝ Ջրաբերդի մոտակայքում՝ մի ստորերկրյա տեղում, իսկ երրորդ մասը՝ Գյուլիստան գավառի Հոռեկա վանքի տարածքում: Այս ձեռագրերի՝ միայն Գանձասարում պահված մասն է հայտնաբերվել Բաղդասար մետրոպոլիտի օրոք³¹: Մյուսների ճակատագիրն անհայտ է:

Գանձասարում գրված վաղեմությամբ ամենահին մատյանը Թորոս գրչի ընդօրինակած Ավետարանն է (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 378, այսուհետև՝ ՄՄ)³²: Այն իշխանական պատվեր է, գրվել է Խոխանաբերդի իշխան Վախթանգ-Տանգիկի և նրա կնոջ՝ Խորիշահի պատվերով. «Ես՝ Վախտանգ և զուգակից իմ Խորիշահ ցանկացող եղանք սրբոյ Ավետարանիս» (թ. 308բ): Ի պատիվ պատվիրատուի՝ մատյանը հայտնի է նաև Վախթանգ-Տանգիկի Ավետարան անունով:

Գլխավոր հիշատակարանը թվական չունի: Գ. Հովսեփյանը ձեռագրի գրություն տարին դնում է 1212-1216 թվականների միջև՝ նկատի ունենալով, որ Խորիշահը 1212 թվականին մի եկեղեցի է կառուցել տվել, իսկ ըստ Գանձասարի վանքի մի արձանագրության՝ Վախթանգ իշխանը մահացել է 1216 թվականից առաջ³³: Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրի հիշատակարանը դրել է 1216 թվականի հիշատակարանների շարքում³⁴: Բ. Ուլուբաբյանը համարում է 1212-ին

²⁸ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 172-180:

²⁹ Հ. Թոփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 44-45:

³⁰ Օ. Եգանյան, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, էջմիածին, 1971, Գ, էջ 59-62:

³¹ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմություն Աղոսանից, հ. Ա, էջ 197:

³² Ձեռագիրը գրված է մագաղաթի վրա, թերթ՝ 311, 34x24, բոլորագիծ երկաթագիր, տող՝ 17:

³³ Գ. Հովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 761-764:

³⁴ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Եր., 1984, էջ 94-95:

գրված³⁵: Ա. Սվիրինը գտնում է, որ ձեռագիրը ընդօրինակվել է XII դարի վերջին կամ XIII դարի սկզբին³⁶: Ա. Մնացականյանը այս Ավետարանը նույնպես համարում է XII-XIII դարերում գրված³⁷: Իսկ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակի հեղինակները ձեռագրի ստեղծման համար ավելի երկար ժամանակահատված են սահմանել՝ 1261-ից առաջ, XIII դար՝ հավանաբար նկատի ունենալով այն, որ ձեռագրում վերջին՝ Հասան-Ջալալ Դուլայի հիշատակարանը 1261 թվականից է³⁸:

Ձեռագիրը նկարագրել է Գ. Հովսեփյանը³⁹: Ավետարանի գլխավոր հիշատակարանին են անդրադարձել Մ. վարդապետ Բարխուդարյանցը⁴⁰, Հ. Օրբելին⁴¹, Բ. Ուլուբաբյանը⁴², իսկ նկարազարդմանը՝ Ա. Սվիրինը⁴³, Վ. Լազարևը⁴⁴, Լ. Դուռնովան⁴⁵, Հ. Հակոբյանը⁴⁶:

Գլխավոր հիշատակարանում հիշվում է Խորիշահի կառուցած եկեղեցին. «Բազում փափագանալք եւ յաւժարութեամբ սրտիս մերոց շինեցաք զեկեղեցին և երևելի սպասիւք զարդարեալ ներքոյ եւ արտաքոյ եւ հաստահեղուն հաւրինուածովք» (թ. 308ա): Եկեղեցին կառուցելուց ու բարեկարգելուց հետո իշխանն ու Խորիշահը գրել ու ծաղկազարդել են տվել Ավետարանը. «Մեք կամեցաք գրել զանուանս մեր ի գիրն կենդանի՝ վստահ եղեալ ի մարդասիրութիւն Աստուծոյ: Զկենդանարար եւ զցանկալի զսուրբս զայս Աւետարան ետուք գրել բազում եւ զանազան դեղովք զհամաբարբառս եւ ոսկեդեղ գրով զառաջս աւետարաներոյս զարդարեալ եւ յիշատակ յաւիտենից լինել ի տան Տեառն եւ ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ» (թ. 308բ):

Ավետարանի հիշատակարանում նշվող եկեղեցին Մեծառանից Սուրբ Հակոբն է՝ 1212 թվականին Խորիշահի կառուցած, ինչը հաստատվում է նաև վանքի դռան վերևի արձանագրությամբ⁴⁷: Այս թվականին աղբյուրները չեն հիշում Խորիշահի կողմից կառուցված մեկ ուրիշ եկեղեցի:

³⁵ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 142-144:

³⁶ А. Н. Свирин, Миниатюра древней Армении, М., 1939, с. 82.

³⁷ Աս. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Եր., 1955, էջ 620:

³⁸ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Եր., 1965, էջ 309:

³⁹ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 761-764:

⁴⁰ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, էջ 142:

⁴¹ И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, ст. 148.

⁴² Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 142-144:

⁴³ А. Н. Свирин, ука. соч. с 82.

⁴⁴ В. Н. Лазарев, История византийской живописи, М. 1947, ст. 186-188.

⁴⁵ Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979, ст. 248.

⁴⁶ Հ. Հակոբյան, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., Եր., 1989, էջ 38-50:

⁴⁷ «Ո՛հ Ա. քիւ եւ՝ Խորիշահ՝ ամուսին Վախտանգ՝ տէր Խաչենոյ, դուստր մեծին Սարգսի, Բոյր Զաֆարի և Իւանոյ, վերստին շինեցի զեկեղեցիս Մեծառանից ի փրկութիւն հոգոց իմոյ Ա. Խ. (40) ժամ ինձ յիշատակ իմ ծնողացն զՎախտանգ և զիս յաղափս յիշեցիք» (Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 171, Դիվան հայ վիմագրության, էջ 12):

Հստ Վարդան պատմիչի՝ Վախթանգը մահացել է 1214 թվականին⁴⁸, իսկ Խորիշահը 1216 թվականից սկսած մասնակցել է Գանձասարի վանքի շինարարությանը, ապա ճգնելու է գնացել Երուսաղեմ և այնտեղ էլ մահացել⁴⁹: Խորիշահը մահացել է մինչև 1240 թվականը⁵⁰: Ենթադրում ենք, որ ձեռագիրը գրվել և ավարտվել է 1212-14 թվականների ընթացքում:

Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը (թ. 308աբ) երեք ուրիշ թերթերի հետ (թ. 305-308) պահպանակ է դարձել 1497 թվականին գրված մի Հայսմավուրքի⁵¹: Սահակ վարդապետ Ամատունին գտել է այն և զետեղել իր տեղում⁵²:

Մատյանը գրված է բոլորագիր՝ երկաթագրով: Գեղեցիկ ու վարժ գրչության ունի: Նկարազարդումը բարձր արվեստով ու ճաշակով կատարել է գրիչը: Ունի բազմաթիվ խորաններ ու կիսախորաններ, գեղեցիկ զարդամոտիվներ, բուսական և կենդանական լուսանցազարդեր, սկզբնագրերը՝ ծաղկազարդված, առաջին տողերը գրված են խեցոսկով: Գլխավոր հիշատակարանում Վախթանգ իշխանը հիշում է իր պապին՝ Վախթանգ Մեծին, հորը՝ Հասան Մեծին և աներոջը՝ Սարգիս Մեծ սպարապետին. «Աստանոր յանկ ելեալ կատարեցաւ հրաշապատում մատենիս այսորիկ սրբոյ Աւետարանիս հրամանաւ և ծախիւք բարեսէր և աստուածահաճոյ առն Վախտանգա՝ որդւոյ Հասանա՝ որդւոյ Վախտանգա և քրիստոսասէր ամուսնու նորա՝ Խորիշահի՝ դուստր մեծ սպարապետին Սարգսի» (թ. 308ա):

Ձեռագրի գրիչ ու ծաղկող Թորոսն էլ իր բաժին հիշատակարանում խնդրում է հիշել իրեն՝ «նվաստ գրչին ու նկարչին» (թ. 2ա, 9բ, 258բ):

Ավետարանը դարձել է խոխանաբերդցիների տոհմական սեփականությունը և պահվել Գանձասարում: Սակայն «ի դառն և ի նեղ ժամանակիս» մատյանը վանքի հարստության հետ գերի է տարվել: 1589 թվականին իշխան Ջալալը՝ Մհարաբ Բեկի որդին, «ի հալալ ինչից» փրկագնել է գերված ձեռագիրը և նորից վերադարձրել տերերին՝ խոխանաբերդցիներին. «Առա սուրբ Աւետարանս ի հալալ ինչից իմոց ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ գրեցաւ աւսմանլուն ի տեղիս, որ կոչի Խաչեն» (թ. 7ա):

Ձեռագրի 8բ էջում Հասան-Ջալալ Դոլալի հիշատակարանն է: 1261 թվականին, երբ իշխանը վերադարձել է Մանգու խանի արքունիք կատարած ուղևորությունից և կնոջը՝ Մամքանին գտել արդեն վախճանված, խորը վշտի մեջ թողել է այս հիշատակարանը. «Եւ ես եկեալ գտի զպայծառ տուն իմ լի սգով արտասուաւք անմխիթարելի, զի նա էր ամենայն զաւրաց եւ հեծելոց, նաև եկեղեցոյ եւ քահանայից սփոփիչ եւ մխիթարութիւն: Արդ, ի թվին Հայոց

⁴⁸ Վարդան վարդապետ, էջ 140:

⁴⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 268:

⁵⁰ Մ. Բաբխուպարեանց, Արցախ, էջ 173:

⁵¹ ՄՄ ձեռ. 1508:

⁵² Գ. Հովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 762:

26 (1261) [ետու] գսուրբ Աւետարանս ծաղկազարդ յիշատակ աստուածասէր տիկնոջն [Մամբանայ]... Արդ, աղաչեմ զձեզ, սուրբ հայրք եւ ընթերցողք, որ գլխատակս կարդայք, լի բերանով ասաջիք. Քրիստոս Աստուած, նորոգէ և միաւորէ զաստուածասէրն Մամբան եւ դասէ ի դասս ընտրելոց քոց...»: Նույն թվականին էլ Արդուն խանի կողմից դաժանաբար սպանվում է Հասանը⁵³: Աթաբակը նահատակված հոր մասունքները բերում է հայրենիք և ամփոփում իրենց տոհմական գերեզմանատանը⁵⁴:

1417 թվականին Գանձասարի առաջնորդ Մատթեոս Մոնոզոնը Մանուել քահանայի համար տաղերի և ներբողների մի ժողովածու է օրինակել⁵⁵: Նախագաղափար հիշատակարանը մեզ է հասել XVII դարի ընդօրինակությամբ⁵⁶: Ընդօրինակող գրիչը, չցանկանալով կրկնել Մանուել քահանայի անունը, ստացողի անվան փոխարեն քանիցս գրում է «զայս անուն և զ.»: Մատթեոս Մոնոզոնի կողմից գրված հիշատակարանից ընդօրինակությամբ պահպանվել է գլխավոր հիշատակարանի սկիզբը և Բ հիշատակարանն ամբողջությամբ: Վերջինս չափածո է: Ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ այն գրվել է գլխավոր հիշատակարանից վաղ, հավանաբար՝ 1415 թվականին⁵⁷: Գլխավոր հիշատակարանը շատ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում ժամանակի մուսլու ռ դաժան օրերի մասին: Հիշատակարանի սկզբում Մատթեոս վարդապետը նախ պատմում է Այունյաց աշխարհին պատուհասած չարիքների մասին: 1417 թվականին սաստիկ երաշտից չորացավ ամեն ինչ, ջրերը ցամաքեցին: Ապա պատմում է, որ Սմբատ Բուրթեղանց իշխանը փախստական գնաց Վրաստան և այնտեղ էլ վախճանվեց օտարության մեջ: Իսկ նրա երկու որդիները եկան հայրենիք և տեղ չդառնալով իրենց իշխանությանը՝ այն անցավ անօրենների ձեռքը: Գրիչը հիշում է արդեն վախճանված Զազանին, որ բարեպաշտ այր էր, հիշում է նրա որդիներին, ազգակիցներին, որոնք գերության մեջ են. «Մնացեալքն յազգէ սորին՝ Զալալն և որդին նորին, և որդիքն Զազային՝ Արդուիթէն և Զալալադաւէն, և եղբարք նոցին՝ Էլէգումն և Էլէգանն են ի ներքոյ ձեռքին անօրինացն և այսպէս պակասեալ է իշխանութիւն տանս Հայկազեան» (Թ. 88բ): Մոնոզոնը խոր ցավով է խոսում Յուսուփի գործած անօրինությունների մասին. «Դառնացաւ ժամանակս և թագաւորեայ ոմն թուրքման՝ անունն Ուսուֆ» (Թ. 89ա): Նրան գրիչը կոչում է չար և դառնությամբ պատմում է, թե ինչպես նրա վայրենացած զինվորները կողոպտել են Գանձասարի վանքը, ավերել, թալանել և

⁵³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 391, Վարդան վարդապետ, էջ 152, Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 68, Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, Բ. Ա., Եր., 1951, էջ 43:

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 392:

⁵⁵ ՄՄ. ձեռ. 8689, քերթ 227, նյութ՝ թուղթ, 15x10,8, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20-45:

⁵⁶ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Եր., 1955, էջ 193-197:

⁵⁷ Նշվ. աշխ., էջ 197:

տարել են ամեն ինչ: «Զի վայրենացեալ զինվորք նորա ուր և հասանէին, ոչ զընտանիսն գիտեն և ոչ զօտարսն, թալանեն և կռիւն զձեռնահասն ի տեանց, թէ ի ճանապարհի, թէ ի տան, թէ առանձին, թէ ի գքաղաքի, և այսպէս ոչ գոյր թիւ աղաղակի մերոյ» (թ. 89ա): Որպէս բարեպաշտ քրիստոնյա՝ գրիչը ավելացնում է, որ երկրին պատուհասած այդ դաժան շարիքը եղավ գործած մեղքերի պատճառով, և դեռ չգիտեն՝ առաջիկայում ի՞նչ է սպասվում իրենց: Ահա ինչպիսի դառն ու անապահով օրերում է գրվել մատյանը. «Յայսպիսի դառն և ի նեղութեանց միջի գծագրեալ եղև գիրքս իմով ձեռամբ՝ նուաստ և յետինս բանասիրաց, սապղար ծնունդս եկեղեցւոյ Մատթէոս Մոնոզոնս, որ ի ծերացեալ արգանդէ ծնայ տեսանել զայս ամենայն վիշտս և այս բազում ցաւս, զոր որ գրեյի» (թ. 89բ), - վշտով ու դառնացած ավելացնում է Մատթէոս վարդապետը: Իսկ Բ հիշատակարանի սկզբում գրում է. «Այս գրոյս չէ, այլ աշխարհի զբաղմանցս, զինչ անց անցեալ է, գրեալ է ի վերայ իւրայնոցն» (թ. 17բ):

Հաջորդ մատյանը Գանձասարում գրվել է 1420 թվականին (ՄՄ 4004)⁵⁸: Տեր Սարգիսը «ի հալալ արդեանց» խնդրել ու ստացել է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը», «զի սմա կան պատասխանիք ընդդէմ հերձուածողաց ու հեթանոսաց եւ կականումն ուղղափառաց եւ առաջնորդ ճշմարտութեան» (թ. 452բ): Խոնավությունից ձեռագիրը վնասվել է, բորբոսներ ու քայքայվել, և գլխավոր հիշատակարանի շատ հատվածներ դարձել են անընթեռնելի: Մատյանը օրինակել է «զմեղուցեալ և զեղկելի» Ռստակես գրիչը: Նույն թվականին էլ Գեղարքունիքում Առաքել աբեղան կազմել է այն: Ըստ հիշատակարանի տեր Սարգիսը մատյանը նվիրել է իր ծնողներին՝ Շնորհքի և Սիրամարգի հիշատակին, նշում է նաև իր երկու եղբայրներին՝ Անտոն աբեղային և Մուղտասուն: Երկու դար հետո՝ 1624 թվականին մատյանը գաղափար օրինակ է դարձել մեկ ուրիշ ձեռագրի համար. Ռստակես անունով մեկ ուրիշ գրիչ գրանից օրինակել է տվել մեկ այլ ձեռագիր⁵⁹:

Գանձասարում 1551 թ. «մեղսամակարդ և փծուն» Հայրապետ աբեղան «դառն եւ ի նեղ ժամանակիս» Ղազար քահանայի պատվերով գրել է մի Ավետարան «ի յերկիրս յԱրցախ, որ է Խաչէն կոչի, ի տեղիս Մեծարանիս, որ է դուռն Գանձասարայ, որ գլուխն կա Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին» (ՄՄ ձեռ. 6513, թ. 280բ)⁶⁰: Նկատենք, որ սա առաջմ մեզ հայտնի Գանձասարում գրված միակ ձեռագիրն է, որտեղ Գանձասարի գտնվելու վայրը այսօրան կոնկրետ է նշվում: Ղազարը ձեռագիրը նվիրել է իր ծնողներին՝ Պողոսի և Դեգրի անջինջ հիշատակին: Ստացողը չի մոռանում նաև իր եղբայրներ Պետրոսին,

⁵⁸ ՄՄ ձեռ. 4004, քերթ՝ 452, նյութ՝ թուղթ, 18x13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 31:

⁵⁹ «Թվին ՌՀԳ (1624) Մովսէս վարդապետն գնաց Ասպահան, բազմաբարոյքիւն հաստատեաց, եւ եւ նուաստ Ռստակէս անապատին սեղանատուն շինեցի և գիրքս արինակել տուի», (թ. 1բ):

⁶⁰ ՄՄ ձեռ. 6513, քերթ՝ 289, նյութ՝ թուղթ, 23x15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

Արապին, Վարդումին, Մարտիրոսին, Օհանին, Սիմեոնին և Մարկոսին, ինչպես նաև իր ուսուցիչ և հոգևոր հայր Հովհաննես սրբապետ կրոնավորին և գյուղի «բարիհաւատ» տանուտեր Թորոսին:

Ավետարանը գրվել ու ավարտվել է Սարգիս Աղվանից կաթողիկոսի կողմից Գանձասարի վերանորոգման թվականին. «Եղեւ գծագրութիւն սորա ի թվականութիւն հայ տումարիս Թ. (1551) աւարտեցաւ ի հայրապետութիւն յԱղուանից տեառն Սարգսի Մեծի, որ ետ նորոգել ի մեծայ հանգէս եկեղեցիս Գանձասար» (թ. 280բ): Այս փաստը հաստատող անթվակիր մի փոքր արձանագրություն կա նաև եկեղեցու պատին: Հիշատակարանի այս հատվածում Հայրապետ գրիչը հիշում է նաև վանքի միաբաններին՝ փակակալ Իսրայել եպիսկոպոսին, Կոստանդին եպիսկոպոսին, սրբակրոն տէր Հովհաննեսին, տեր Մկրտչին, տեր Թումային: Վերջում խնդրում է հիշել նաև իրեն՝ «մեղապարտ գրչիս Հայրապետ սուտանուն, որ եմ անարժան, եւ ետ սակաւ մի ժամու ձեռս հողանա, եւ մաղթանքն իմ առ ձեզ մնա» (թ. 281ա): Իսկ թերությունների համար խնդրում է անմեղադիր լինել. «Պակասութեան եւ խոշորութեան եւ սխալանաց գրոյս անմեղադիր լերուք, զի այսչափ է կարողութիւն մեր, յաւելի, քան զկարն մեր մի՛ պահանջէք»:

XVII դարում Ավետարանը դարձել է խոջա Բունիաթի ընտանեկան սեփականությունը: Վերջինս կնոջ՝ Սուլթանաթի և որդուն՝ Դավթի հետ 1645 թվականին Զալալի որդի Հակոբ երեցից գնել է Ավետարանը և ընծայել Դուխունաց Սուրբ Սարգիս եկեղեցուն: Սուլթանաթը սկեսրոջ և մյուս որդուն՝ Մատուրի հետ հոգացել է ձեռագրի նորոգման գործը՝ այն հանձնարարելով Գասբարին: Գասբար երեցն էլ, որ Բունիաթի եղբայրն է, կազմել է մատյանը, նորոգել խաչերն ու նոր կոստղեր է դրել: Հիշատակարանի վերջում Գասբարը նշում է բոլոր նրանց, ովքեր կփորձեն գողանալ կամ ծախել Ավետարանը: Այսպես՝ Ավետարանի հոգաձուլյան խնդրով զբաղվել է ողջ ընտանքը:

Ձեռագիրը, սակայն, գողացվել ու գերի է տարվել, ինչը երևում է վերջին ստացողի հիշատակարանից: Արևի և Նիգարի որդի խոջա Միանսարը XVIII դարում գերությունից փրկել է մատյանը և կրկին նվիրել Գանձասարի վանքին: «Աստուած ողորմի ասացէ՛ք խօջայ Միանսարին, որ ազատեաց զսուրբ Աւետարանս ի ձեռաց յայլազգեաց եւ վերստին ետ ի դուռն Սուրբ յաթոռոյն Գանձասարայ՝ յանջինջ յիշատակ իւր եւ՝ ծնողաց իւրոց, եւ պահապան յորդոցն իւրոյց» (թ. 284ա):

ՄՄ 1923 ժողովածուն բովանդակում է եպիփան Կիպրացու «Պատճառս երգոց Սաղմոսարանին», Հովհաննես Գառնեցու «Վասն Դաւթեան սաղմոսի», Սաղմոսարան, Նարեկից մի հատված և Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքը⁶¹: Մատյանը 1576 թվականին Աղվանից Հովհաննես կաթողի-

⁶¹ ՄՄ ձեռ. 1923, քերթ՝ 178, նյութ՝ քուպթ, 28,5x20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

կոսի խնդրանքով բոլորգորով օրինակել է Կարապետ գրիչը, իսկ «անարժան և մեղսամած» Աթանաս ծաղկողը նկարազարդել է այն: Գրիչը իր չափածո հիշատակարանում խորհուրդ է տալիս սաղմոս ասելով լվանալ «մեղաց աղտը»: Նա հորդորում է, որ անսան իր խրատը և անպայման կատարեն, քանզի սաղմոսը գանձ է և անմահության աղբյուր:

Գնա՛յ յատեան, բա՛ց եւ ասա՛յ
եւ զքո մեղաց աղտըն լուա՛յ:
Եղբա՛յր, լսէ՛, զբանս ի սմա
եւ զխրատս կատարեա՛յ
Սաղմոսն գանձ է, հաց չկայ՝
Անմահութեան աղբիւր է սայ (Թ. 173բ):

Ձեռագիրն ունի բազմաթիվ հետագայի հիշատակություններ: Ու չնայած խոնավությունից շատ բառեր եղծվել ու անընթեռնելի են՝ հատուկենտ կարգացվում են վանքի միաբանների և տարբեր ժամանակներում գահակալած Աղվանից կաթողիկոսների անուններ՝ «Ուհանէս կաթողիկոս թվին Ռեզ (1597)», «Գրիգոր եպիսկոպոս», «ԻԼ (28) եպիսկոպոս, թվին ՌԿ (1611)», «Սարքիս սարքավակ»: Հետագայի՝ 1604 թվականի մի հիշատակարան հիշեցնում է դառն ժամանակների մասին. «Աստուած ողորմեայ Սիմէոն կաթողիկոսին, թվին ՌԾԳ (1604) Գենջոյ ղուլն երեստ Թեռէտ (°), աման խիստ կոտորեց, դառն ժամանակ եղաւ» (Թ. 45բ): Ձեռագրի վերջին ստացող տեր Խաչատուրը 1661 թվականին «այսր անգր ցրուեալ մատեանս» ժողովել ու նորոգել է տվել իր ծնողների՝ Ղուկասի և Պեկաղնի հիշատակին:

Ավետիս քահանան 1659 թվականին տանուտեր Հախում Պասակերցու խնդրանքով գրել ու նկարազարդել է մի Ավետարան⁶²: Տեղացիներն այն կոչել են Կարմիր Ավետարան՝ «քրիստոսախօս եւ տիեզերալոյս սուրբ Կարմիր Աւետարանս»: Գլխավոր հիշատակարանում Ավետիսն իր անունը թողել է խառն՝ գումարագիր-եղբայրագիր ծածկագրով՝ «ա էռ բգ դռ ժժ բռ ժժ», որ կարդում ենք «Աւետիսի»: Հախումն ու նրա կողակից Գուլխաթանը գնել են «զգիրքս ի հալալ արդար վաստակոց» և նվիրել իրենց որդուն՝ նորընծա Բարսեղ քահանային: Ավետիսը հիշատակարանի սկզբում նշում է իր ուսուցչին՝ «քաջաբան տէր Մխիթարին՝ աննման վարդապետին», տեր Սարգիս վարդապետին և քաջ ռաբունատետրին և «սմին բանի համեմիչ եւ առաջնորդ» տեր Հակոբ շնորհագարդ քահանային (Թ. 299ա-300ա): 1664 թվականին ստացողի անունից հիշատակ է թողել Մինաս մեղապարտ վարդապետը, ով նվոճվում է մատչանը վաճառողներին. «Ով ոք այս Աւետարանս վաճառիլ կամի, մեծաց կամ ի փոքաց նզովեալ եղիցի» (Թ. 223):

⁶² ՄՄ ձեռ. 3542, քերթ՝ 304, նյութ՝ թուղթ, 19x12, գիր՝ բուրգգիր, տող՝ 21:

1659 թվականին Հովհաննես Ապահունեցի երեցը «ի գեղջէն Ապահինու» եկել է «սուրբ աթոռն Գանձասար»՝ քերականություն սովորեցնելու եւ իր ցանկութեամբ օրինակել է Թովմա Իտալացու Քերականությունը⁶³։ Եվ որովհետեւ գրիչը ձեռքի տակ ստույգ և ընտիր օրինակ չի ունեցել, գրել է թերացումներով, ինչի համար թողություն է խնդրում. «Աղերսեմ զձեզ, ով ոք, որ հանդիպիք սմա վերծանելով կամ օրինակելով, թողութիւն շնորհեցէք սակա վրիպմանացս կամ խոշոր եւ վատ գրոցս, քանզի կար մեր այս էր» (թ. 154ա)։

ՄՄ 8504 ձեռագիրը ժողովածու է՝ տարաբնույթ բովանդակությամբ՝ Տոնացույց, Աղոթք, ցանկ Հայսմավուրքի, Պատճեն տոմարի, աստղաբաշխական և տոմարական աղյուսակներ, Հմայագիր, Պարզատոմար, հայատառ թուրքերեն տաղեր⁶⁴։ 1654 թվականին Կաֆայում սկսված և 1667-ին Գանձասարում ավարտված մատյանը գրվել է «ձեռամբ մեղսամած և անարհեստի Մկրտիչ կոչեցեալ անուամբ արեղայի»։ Գրիչը Կաֆայում գրել է ձեռագրի մի մասը՝ Տոնացույցը և Հայսմավուրքի ցանկը⁶⁵։ Թե ինչ պատճառով է ընդհատել ընդօրինակությունը, նա այդ մասին լռում է, խնդրում է շմեղադրեն իրեն, այլ. «Ձեղկելի Մկրտիչ գծող այս տառի արժան անէք յիշման ձեր սուրբ աղօթի, զի ես չունիմ բնաւ ի գործ մի բարի, որ երթա առ Աստուած ինձ բարեխօսի»։ 1660 թվականին Մկրտիչն արդեն Գանձասարում էր. «Եկանք Գանձասար սակաս ուսուցանել քերականութիւն»։

Ինչպես տեսանք, գրիչ Հովհաննես Ապահունեցին 1659 թվականին նույն նպատակով էր եկել Գանձասար և այստեղ իր կամքով քերականության դասագիրք էր ընդօրինակել։ Նշանակում է, որ Գանձասարի դպրոցի ուսուցման ծրագրերում կարևոր մաս է կազմել քերականության ուսուցումը, և այդ նպատակով հատուկ ուսուցիչներ են հրավիրվել ու քերականական դասագրքեր են ընդօրինակվել։ Արցախում, և ոչ միայն այստեղ, քերականության նկատմամբ հետաքրքրությունը, անշուշտ, բխում էր ձեռագիրը ճիշտ վերարտադրելու, ուղղագրությունը կայունացնելու պահանջներից։

Հիշատակարաններից մեկում (թ. 219ա) գրիչը արձանագրել է պատմական կարևոր փաստեր։ Նա ժամանակագրական կարգով տալիս է 1603-1654 թվականներին տեղի ունեցած դեպքերը՝ սկսած Շահ Աբաս Ա-ի կողմից երևանի բերդի գրավումից մինչև 1654 թվականի արեգակի խավարումը⁶⁶։ Ժամանակագրության ցանկն ավարտում է իրեն վերաբերող մի քանի կենսագրական տվյալներով։ Իմանում ենք, որ 1656 թվականին Մկրտիչն օծվել է քահանա,

⁶³ ՄՄ 2277, քերթ՝ 235, նյութ՝ քուլթ, 13x9, գիր՝ բոլորգիր, նոսրգիր, տող՝ 19-20։

⁶⁴ ՄՄ 8504, քերթ՝ 220, նյութ՝ քուլթ, 14,5x10, գիր՝ նոսրգիր, տող՝ 13-21։

⁶⁵ «Աղ. գրի Տոնացոյցս և ցանկ Այսմաութաց կարգին համառօտաբար ի բվականիս Հայկական սեռի ՌՃԳ(1654)»։

⁶⁶ Հմմտ. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Եր., 1988, էջ 496-506։

1660-ին եկել է Գանձասար, «առել իշխանություն» 1665-ին, ենթադրում ենք, որ եղել է առաջնորդ, 1667-ին արդեն եպիսկոպոս էր:

Գանձասարից մեզ հասած հաջորդ ձեռագիր մատյանը Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանց պատմությունն» է⁶⁷: Ձեռագիրը Բարսեղ արքեպիսկոպոսի խնդրանքով 1664 թվականին օրինակել է Սիմոն գրիչը: Գլխավոր հիշատակարանում գրիչը հիշում է Պետրոս Աղվանից կաթողիկոսին: «Երջանկափառ և խոհեմաբան» հայրապետը աշակերտն էր «սրբափայլ և ուղիաճեմ» Ղուկաս րաբունապետի: Գրիչը հպարտությամբ է հիշում, որ «երիցս երանեալ կաթողիկոս լուսաւորեաց զաշխատեալ և զնսեմացեալ բոլոր տունս Աղուանից, զոր ի բազում ամանակաց կայր խախտեալ և խանգարեալ ի կարգաց և ի կրօնից վանորայք և յամենայն եկեղեցիք»: Վարանդայի եպիսկոպոսական կենտրոնը՝ «աւեր ու ի մարդկանէ անբնակ» Ամարասի վանքը, Պետրոս կաթողիկոսը «ժողովեաց ի զթեմ և զվիճակ երկիրս Հաբանդ կոչեցել, զոր աշտմ աստ Վարանդա» և առաջնորդ նշանակեց Բարսեղ արքեպիսկոպոսին: «Կացոյց առաջնորդ զհարազատ և զմիածին զաշակերտն իւր՝ զպարոնտէր Բարսեղն, որ է ստացօղ տառիս»: Իսկ Բարսեղը նորոգեց Ամարասը «պարսպօք եւ բազմածախ սենեկօք եւ տամբք եւ փառս Արարչին և ընտրելոյն իւրոյ սրբոյ Գրիգորի»: Ապա հայրապետը Հերհեր գյուղում, ուր միաբանության ամառանոցն էր, հիմնարկեց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին և դարձյալ հանձնեց Բարսեղին: Բարսեղը կառուցել է վանքը՝ «կամարակապ ձեռով և գեղցկանիստ դրամբք» ու պարսպապատել: Ստացողի անունից գրիչը խնդրում է հիշել «կորովամիտ և հանճարապատում» Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, որ «ստացօղ եղև զայս ներբողունակ մատենիս», նրա արյունակից մերձավորներին՝ հորը՝ Աղանին և մորը՝ Գուլագին, հարազատ եղբայրներին՝ Բաղդասարին և Մարտիրոսին, եղբորորդիներ Գասպարին և Մաղթովանին, որ մանուկ հասակում էր մահացել, քույրերին՝ Փերիին, Խանումին, Հուրիին, Թամարին, Միրեսանին, ինչպես նաև վանքի միաբաններին՝ Մարտիրոս, Ալեքսան և Եղիա պարոնտերերին՝ արդեն վախճանված, Ովանես պարոնտերին, տեր Գրիգորին, Մկրտիչին, Ոսկանին:

ՄՄ 38 ձեռագիրը Աղոթագիրք է, ուր ամփոփված են Բենիկ վարդապետ Աղվանից կաթողիկոսի, Գրիգոր Հեսացու կամ Մարաղացու և Գրիգոր Վանեցու աղոթքները⁶⁸: Գրիգոր Սկևռացու «Բարեբանեալ ես, ամենասրբունհի՛ Աստուածածին» աղոթքը (55ա-61բ) սխալմամբ դրված է Մարաղացու աղոթքների շարքում: Մատյանը 1760 թվականին նոտրգրով օրինակվել է «ձեռամբ Դաւիթ մեղապարտ սեւագգեստի իբրու վարդապետ կոչեցելոյ Թիֆլիզեցւոյ» «ի շահ և ի յօգուտ ընթերցողաց և առ ժամանակաւ սրբասէր վայելողաց»: Ստացողը գրիչն է: Մատյանը կազմել է տեր Ղազարը և իր անունը փակագրով դրոշմել կազմին: Ա աստառին վրացերենով կա մի գրություն այն մասին, որ մատյանն

⁶⁷ ՄՄ ձեռ. 2561, քերթ՝ 264, նյութ՝ թուղթ, 17x13,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23:

⁶⁸ ՄՄ ձեռ. 38, քերթ՝ 104, նյութ՝ թուղթ, 17,2x10,5, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 28-32:

ստեղծվել է Գանձասարում. «Գրուեց այս Աղօթագիրքը Գանձասարում մարտի 15-ին: Ռվ մեծ սուրբ Գէորգ»⁶⁹: Ձեռագրի նորոգությունը հոգացել է «անարժան մահտեսի նորընծա» Մխիթար աբեղան:

Իսկ Աբրահամ Շաքեցի արքեպիսկոպոսը Աղվանից կաթողիկոսի խնդրանքով 1766-ին գրել է մի Մաշտոց⁷⁰: Գրիչն օրինակել է ստույգ և ընտիր օրինակից: Աբրահամ գրիչը խնդրում է նախ հիշել «երիցս երանեալ եւ երջանիկ» հայրապետին և նրա ծնողներին, ապա իրեն՝ «զանպիտան գծողին»: Վերջում գրիչը խնդրում է, որ սխալների համար չմեղադրեն իրեն, որովհետև անսխալական մարդ չկա. «Եթէ գտանիցի առ սա սխալանս ի բառս եւ կամ ի տառս, խնդրեմ ոչ եպերել, քանզի ոչ եթէ կամաւ եղեալ են, այլ ի մոռացմանէ դիպեալ վարկջիք, ըստ որում մարդ եմ, որոյ վասն ասեն ի գիրս թէ. Միտ մարդկային գոլով տկար սխալի, զի անսխալ մինն միայն գտանի» (թ. 37ա): Ձեռագրի հետագայի 1888 թվականի հիշատակարանը հաղորդում է, որ Գանձասարի վանքի վանահայրն այդ ժամանակ Ստեփաննոս վարդապետ Շիրակունին էր:

Հաջորդ ձեռագրի գրիչը կաթողիկոս է Հովհաննես Աղվանեցին: Նա 1778 թվականին նոտրգրով օրինակել է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»⁷¹: Հիշատակարանում Հովհաննես հայրապետը հիշում է իր՝ Վախտանգ-Սակառյան իշխանական տոհմից սերված լինելը. «Իմ սերեալ ի յազգէ և ի տոհմէ իշխանաց իշխան Վախտանգ Սակասեանի նաև Զալալ Դօլայ Հասան Վախտանգեանի» (թ. 254բ):

ՄՄ 9923 ձեռագիրը Եսայի Հասան-Ջալալյանի Վիմական արձանագրությունների Տետրակն է⁷²: 1718 թվականին Եսայի Աղվանից կաթողիկոսը խնամքով հավաքել ու ամբողջացրել է Գանձասարի, Խաթրավանքի, Դադի և Գոշա վանքերի ու շրջակա տարածքի վանքերի ու խաչքարերի արձանագրությունները: Եսայի կաթողիկոսի այս ձեռագրին անդրադարձել են Ս. Զալալյանը⁷³, Հ. Շահխաթունյանը⁷⁴, Խ. Դադյանը⁷⁵, Կարապետ եպիսկոպոսը⁷⁶: Բնօրինակի գտնվելու վայրն անհայտ է: Մատենադարանում պահվում են բնօրինակից կատարված երկու ընդօրինակություններ՝ 7821 և 9923 ձեռագրերը: Առաջինի ընդօրինակող գրիչը և գրչության վայրը հայտնի չէ: Պ. Հակոբյանի կարծիքով այն եղել է Հովհաննես Շահխաթունյանցի անձնական

⁶⁹ Թրգմ. Պ. Մուրադյանի, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, կազմ. Օ. Եղանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան, հ. Ա, եր., 1984, էջ 134:

⁷⁰ ՄՄ ձեռ. 3971, քերթ՝ 37, նյութ՝ թուղթ, 17,5x13, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 23:

⁷¹ ՄՄ ձեռ. 3497, քերթ՝ 268, նյութ՝ թուղթ, 18x11, գիր՝ շղագիր, նոտրգիր, տող՝ 15-27:

⁷² ՄՄ ձեռ. 9923, քերթ՝ 12, նյութ՝ թուղթ, 24,2x18, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 24:

⁷³ Ս. աբ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, մասն Ա, էջ 200:

⁷⁴ Յովն. Եպսկ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., հ. Բ, էջ 356-358:

⁷⁵ Հ. Թովմեան, Ցուցակ ձեռագրաց, Խաչիկ վ. Դադեան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89:

⁷⁶ Կարապետ եպիսկոպոս, Դոփեանք և Մելիֆ-Շահնազարեանք, Նյութեր հայ մեղիփության մասին, պրակ Բ, էջմիածին, 1914, էջ 48:

հավաքածուի մեջ, իսկ 1938 թվականին բերվել է Մատենադարան Ախլցխայից բերված մի շարք ձեռագրերի հետ⁷⁷: Երկրորդը՝ 9923 ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1822-ին:

1821-22 թթ. ամենայն հայոց եփրեմ կաթողիկոսը շրջագայում էր Հայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգներում⁷⁸: 1822 թվականի հունիսին կաթողիկոսը լինում է Գանձասարում⁷⁹: Վեհարանի գրագիր Հովհաննես եպիսկոպոս Ղրիմեցին, որ նույնպես մասնակցում էր այդ շրջագայությանը, հայրապետի պատվերով նույն թվականին Գանձասարի վանքում հենց 1718 թվականի հեղինակային օրինակից արտագրում է Եսայի կաթողիկոսի տետրակը, որի մասին Հովհաննես Ղրիմեցին հիշատակարան է թողել⁸⁰:

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի 2273 ձեռագիրը Խորհրդատետր է⁸¹: 1657 թվականին Պետրոս կաթողիկոսի պատվերով օրինակել է Գրիգոր երեցը. «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ ոսկիազարդ եւ ծաղկափթիթ Տետրս խորհրդեան... ի խնդրոյ երիցս երանեալ եւ երջանիկ հայրապետի եւ սրբազան կաթողիկոսի Տեառն տէր Պետրոսի վերադիտողի սրբոյ յաթոռն Գանձասարայ»։ Հայրապետը ոչ միայն Գրիգորին պատվիրել է գրել մատյանը, այլ նաև ծաղկազարդել, ինչը սիրով կատարել է գրիչը⁸²: Մատյանը գրված է վայելուչ բոլորգրով: Գրիչը գեղեցիկ ու ճաշակով է նկարազարդել մատյանը, սկզբնատողերը, սկզբնատառերը և տերունական անունները ոսկեգույն են, թերթերն առնված են զարդարուն շրջագծերի մեջ, գունավոր զարդագիր է գլխավոր հատվածների սկիզբը, ունի բազմաթիվ լուսանցազարդեր: Ձեռագիրը բարվոք վիճակում է: Վնասված են նաև նկարները և հանդիպակաց էջերը՝ ներկերը դիմացի թերթերին անցնելու պատճառով:

1632 թվականին Գանձասարում գրված մի Ավետարան է կազմել Պողոս Վանեցին, որը պահվել է Գանձակի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցում: Իսկ 1713

⁷⁷ Պ. Հակոբյան, Հայկական վիմագրերը և Խաչատուր Աբովյանը. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, N 2, էջ 45:

⁷⁸ Յովն. Ղրիմեցի, Պատմութիւն հռչակատւր վանից Հաղբատայ Սուրբ նշանին, Վիեննա, 1965, էջ 135-136: Ալ. Գ. Երիցյանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում, մասն Ա (1800-1832), Թիֆլիս, 1894, էջ 189-192:

⁷⁹ Յովն. Ղրիմեցի, նշ. աշխ., էջ 135-136:

⁸⁰ «Յամի Տեառն 1822 յամսեանն յովիսի մեկին ընդ սրբազան եփրեմ կաթողիկոսին մինչ էսօք ի Գանձասար հրաշալի վանս, տեսի զբազում վանորէից, եկեղեցեաց և խաչից հնագույն արձանաց օրինակս ժողովեալս ի միում հին տետր ձեռամբ Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից ի թուականութեան հայոց ՌՃԿԷ (1718), զոր և օրինակեցի կրկին իմով ձեռամբ: Խ. ծ. Յոհաննէս եպիսկոպոս երբեմն գրագիր սրբոյ էջմիածնի» (ՄՄ ձեռ. 9923, 2ա):

⁸¹ Ձեռ. 2273, 1657թ., թերթ՝ 40, նյութ՝ թուղթ, 25x20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23-27, տե՛ս Ն. Պողոսեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. VII, Երուսաղեմ, 1974, էջ 366:

⁸² «Նս նաստ եւ յետնեալս ամենայնէ Գրիգոր բազմամեղ Էրէցս, գրեցի և ծաղկեցի զսա բազում աշխատությամբ... ոչ թէ վասն ինչ իրաց եւ վարձու աշխատեցա, այլ վասն հայրական գրոյն եւ խնամոյն, զոր ունի առ անարժան ծառայս իւր»:

թվականին Հակոբ Երեցը արտագրել է աղոթքների և տաղերի ժողովածու, որը եղել է Գալուստ Շարմազանյանի անձնական հավաքածուի մեջ: Վերջին երկու ձեռագրերի տեղը հայտնի չէ⁸³

Վանքի գրչատունը հարստացել է մասամբ նվիրատվությունների, մասամբ էլ խաչների մեծահամբավ ու հայրենասեր իշխանների կամեցողության շնորհիվ, երբ վերջիններս Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի շատ գրչակենտրոնների ձեռագրեր կործանումից ու գերությունից փրկել և նվիրել են Արցախի վանքերին: Դժբախտաբար, այդ հարուստ հավաքածուից շատ քիչ մասն է պահպանվել:

Գանձասարում է պահվել Ռաֆայել Սթոռայի սեփականությունը հանդիսացող մագաղաթյա Ավետարանը, որը այժմ գտնվում է Զիկագոյի համալսարանի մատենադարանում և կրում է 949 թվահամարը: Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Գ. Հովսեփյանը⁸⁴: Մատյանը գրված է անցման երկաթագրով: 1237 թվականին ձեռագիրն ստացել են Գերգ Փառաշի և Շահանդուխտի որդիներ Գրիգոր և Վարդան եղբայրները: Ուլ է ձեռագրի գրիչը, հայտնի չէ: Հայտնի չեն նաև գրչության վայրը և առաջին ստացողը: Ձեռագիրը ծաղկել են տարբեր նկարիչներ՝ Աբասը, Իգնատիոսը, նրա աշակերտ Հովսեփը և, ենթադրում ենք, նաև մի անանուն ծաղկող, ով իր մասին ոչ մի հիշատակություն չի թողել: Մատյանը վատ է պահպանվել, մանավանդ մանրանկարները: Ձեռագիրը մի ամբողջություն չէ: Վաղեմությունից ամենահինը բնագիրն է, որի մագաղաթը տարբերվում է ստացողների հիշատակարանի և ձեռագրի սկզբում դրված տերունական պատկերների յոթ թերթ մագաղաթից: Նրանց գրերը նույնպես տարբեր են: Բնագրի սկզբնազարդերն ու լուսանցազարդերն արվեստով ու ոճով տարբերվում են Աբասի, Իգնատիոսի և Հովսեփի ծաղկազարդման արվեստից: Հավանաբար, սա անանուն նկարչի ձեռքի աշխատանքն է: Զի բացառվում, որ նա կարող էր նաև գրիչը լինել: Ձեռագրի խորանները ծաղկել են Իգնատիոսն ու Հովսեփը: Խորանների գույներն ու գրերը տարբերվում են Աբասի և բնագրի նկարազարդումից: Դուկասի նկարի տակ (թ. 199բ) և 4ա էջում Աբասը թողել է իր ինքնագիրը. «Յիշեա՛ զԱբաս նկարիչ տրուպ երեց»: Աբաս նկարիչն իր անունը գրում է ոչ միայն հայերենով, այլև վրացերենով և հունարենով, ինչը հատուկ է Հաղբատի դպրոցի ծաղկողներին: Խորանների ներքին գերաններին (թ. 8բ, 13ա, 15ա) անթվական հիշատակարաններ են թողել Իգնատիոսը և Հովսեփը. «Յիշեա՛, Տէ՛ր Աստված, զԻգնատիոս և զՅովսեփ», «Տէ՛ր Աստուած, ողորմեա բազմամեղիս»: Իգնատիոսը Հոռոմոսցի հայտնի գրիչն ու մանրանկարիչն է: Գործել է նաև Հավուց թառում: 1236

⁸³ Օ. Եգանյան, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածու, էջ 12:

⁸⁴ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 919-928, նույնի՝ Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Եր., 1987, էջ 108-115: Տես նաև Կ. Մաթևոսյան, Անի, էջմիածին, 1997, էջ 299-303:

Թվականի մի Ավետարանում նա հիշվում է իր աշակերտ Հովսեփի հետ⁸⁵։ Իսկ Աբաս նկարչին Գարեգին Հովսեփյանը տանում է ավելի վաղ, քան երկրորդ ստացողների 1237 թվականն է։ Աբասը ծաղկել է բնագրի սկզբում գրված յոթ տերունական պատկերները, ինչպես նաև ավետարանիչների նկարները (16բ, 84բ, 139բ)։ Գ. Հովսեփյանը կարծում է, որ ձեռագիրն ավելի վաղ է գրվել, քան ստացողների թվականն է։ Նա Ավետարանը համարում է նույն դպրոցի և նույն ժամանակաշրջանի արդյունք, ինչ Հաղբատի Ավետարանն է, այսինքն՝ XIII դարի առաջին տասնամյակի գործ։ Իսկ Կ. Մաթևոսյանը հավանական է համարում, որ Իգնատիոսն ու Հովսեփը նկարել են խորանները և 1237 թվականին վաճառել արցախցի եղբայրներ Վարդանին և Գրիգորին⁸⁶, որոնք էլ ստանալով մատյանը՝ թողել են հիշատակարան. «Մեք՝ Գրիգոր և Վարդան հարազատք՝ տրուպ եւ նուստ քահանայք, ըստ ձեւ տեսակի կրանաւորք գոլով, ստացաք... զսուրբ Աւետարանս, բազում խերեւելիւք ըստ կարեաց մերում, յորս եմք տեղեակեալ ի գլուխ սահմանաց Խաչենոյ, ի սուրբ ուխտէն] Գանձասար մենաստանէ, որ [է հանգէպ] դղեկիս Սիսաղան Հ[աւքա]խաղաց, առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս տեառն Յովհաննիսի անյաղ]թ վարդապետի... Յիշեսցիք զվերագրեալքս ի Տէր, նաեւ զանուանս զհարազատքս ուշիմս, եւ կարկառք մնամք աղաւթից ձերոց, եւ զծնողս մեր զԳերգ Փառաշ եւ Շահանդուխտ, եւ զայլ եղբարսս եւ զքորս, եւ զազգայինս մեր, քան զի մեք Գրիգոր և Վարդան, որպէս զվտիտ և գընզար ամուլք ընգալաք զարաւրս մշակին երկնաւորի ազնականութեամբն Քրիստոսի առ ի հերկեալ զակաւս սրտից ասուածայնոցդ եւ սերմանելոյ զընդիր ցորեանս, որ յագելլոցդ էք ի Քրիստոսի շահական պտղոյս... թվին ԹՁՁ (1237)»⁸⁷։

Հետագայում ձեռագիրն անցել է ձեռքից ձեռք։ «Ի դառն և ի վիշտ ժամանակիս, յորումամի շարժեալ էր ի վերայ ազգիս Հայոց անհնարին բարկութիւնն, եւս առաւել սով և սրածութիւնք, մէկ ս[ո]մ[ա]ր ալիւրն ի է (7) խուռ[ուշ] ելաւ ի Կարս քաղաք», խարբերոցի խոշա Սավարն, աստվածասեր և հյուրընկալ մի մարդ, որ չնայած անտուն էր մնացել՝ իր արդար վաստակով ձեռք է բերում այս չքնաղ Ավետարանը։

Իսկ վերջին ստացողի՝ տեր եղիայի անունից հիշատակ է թողել Պարսամի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը։ Տեր եղիան գերության մեջ եղող Ավետարանը գնել ու նվիրել է իր ծնողների՝ Մարտիրոսի և Զումալի, Վարդան սարկավազի, Հայրական աբեղայի, իր եղբայրների և Պարսամի հիշատակին։ Վերջում Սարգիս եպիսկոպոսը խնդրում է հիշել նաև իրեն։

⁸⁵ Գ. Հովսեփեան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, էջ 108-115, Կ. Մաթևոսյան, Աճի, էջ 271-283։

⁸⁶ Կ. Մաթևոսյան, Աճի, էջ 281, 303։

⁸⁷ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի նիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 199-200, Գ. Հովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 919-928։

Գանձասարում են պահվել նաև Մատենադարանում գտնվող մի շարք ձեռագրեր⁸⁸։ Դրանցից հետաքրքրական են հատկապես հետևյալ ձեռագրերը։

1314 թվականին Ակներից Գլաձոր եկած եսայի նշեցու աշակերտ Պողոսը Տարսայիճ Օրբելյանի թոռ Տարսայիճի համար բոլորգրով օրինակել է մի Ավետարան, որը հետո դարձել է Գանձասարի վանքի սեփականությունը։ Պահպանվել է ձեռագրի միայն հիշատակարանը (ՄՄ 9150)։

1477 թվականին Աղթամարում Հովհաննեսի պատվերով գրված մի Ավետարան «ի դառն և ի նեղ ժամանակի խուժադուժ նետողաց ազգից» փրկվել ու Արցախ է բերվել։ Իսկ այստեղ 1502 թվականին ձեռագիրը Զոհ (6000) դահեկանով գնել ու Գանձասարին է նվիրել մի քահանա⁸⁹։

ՄՄ 5794 Ավետարանը գրվել է Վասպուրականի Ավանց գյուղում։ Գրիչը Կարապետ աբեղան է։ Ձեռագիրը ծաղկել ու կազմել է Զաքարիա Ավանցին։ 1606 թվականին Գանձասարում ձեռագիրն ստացել է Զալալ Բեկը ի հիշատակ իր ծնողների և հանգուցյալ եղբայրների։

ՄՄ 3196 մագաղաթյա Ավետարանը 1655 թվականից առաջ «յոյժ փափագմամբ» Ղուկաս վարդապետը գրել է տվել Ավետիս քաջ քարտուղարին։ Ավետարանը գրիչը պետք է նաև զարդարեր ոսկով ու երփնափայլ գույներով, բայց վերջինիս մահվան պատճառով այն կիսատ է մնացել։ 1655 թվականին Գանձասարում Պետրոս կաթողիկոսի պատվերով ծաղկազարդումն ավարտել է Գրիգոր քահանան։

1656 թվականին Ասպահանում հոռայմալի խնդրանքով մագաղաթյա մի Ավետարան է գրել Գասպար երեցը (ՄՄ 2399)։ Այն 1658-ին Գանձասարում ստացել է Մինաս պարոնտերը։

Թավրիզի թիվ 22 մատյանը պարունակում է Մովսես հորենացու և եղիշեի պատմությունները, գրվել է 1689 թվականից առաջ։ Գրիչն ու գրչության վայրն անհայտ են։ Ձեռագիրը 1689 թվականին բերվել է Գանձասար և պահվել վանքի ձեռագրատանը⁹⁰։

⁸⁸ ՄՄ 4176 (1652 թ., գրչ. վայրը՝ Վարանդա գավառ, գյուղ Լիզներ, գրիչ՝ Առաֆել և Պետրոս երեց), ՄՄ 4185 (ԺԳ դ., գրչ. վայրը՝ անհայտ, գրիչ՝ Դանիել, ստացող՝ Թամանի, կազմող՝ Դավիթ Շնողնեցի), ՄՄ 7767 (ԺԵ դ., գրիչ՝ տեղ Մաղաֆիա, ծաղկող՝ Գրիգոր Մալեզկերեցի, ստացող՝ Վրթանես ֆհն.), Ավետարանները, ՄՄ 2825 (1351-52 թթ., գրչ. վայր՝ Սուրդաթ, գրիչ՝ Գրիգոր ֆհն.), ՄՄ 3606 (1303թ., գրչ. վայրը՝ Նոնոնից վանք, Գայլիձոր, գրիչ՝ Թադեոս ֆհն., Մխիթար վրդ., ստացող՝ Հովհաննես վրդ.), ՄՄ 4411 (1406 թ., գրչ. վայրը՝ Տաթև, գրիչ՝ Սիմոն բանասեր), ՄՄ 3140 (ԺԵ դ., գրիչ՝ Աթանես և Սաղաթել աբղ., ստացող՝ Հովհաննես կաթողիկոս), ՄՄ 3468 (1665-69 թթ., գրչ. վայրը՝ Աստապատ, գրիչ՝ Ներսես ֆհն., Գրիգոր երեց, ստացող՝ Մարիամ և Միֆայել աբղ.), ՄՄ 3696 (ԺԵ դ.) Ժողովածուները, ՄՄ 2449 մագաղաթյա Աղոթագիրք (1690 թ., գրիչ՝ Արիստակես), ՄՄ 3555 Գանձարանը (1431 թ., ստացող՝ Տիրավագի եղբայր Մանուել)։

⁸⁹ Մ. Բաբխուդարեանց, Արցախ, էջ 112։

⁹⁰ Հ. Անառեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 20։

Գանձասարի ձեռագրատան հավաքածուի մեջ են մտել նաև Սարգիս Շնորհալու (ՄՄ 3780, 14-րդ դ., գրիչ՝ Մարտիրոս, ստացող՝ տեր Գրիգոր), Գրիգոր Տաթևացու (ՄՄ 4055, 1655 թ.) մեկնությունները և Գևորգ Սկեռացու նարեկացու լուծմունքը (ՄՄ 4383, 17-րդ դ.), Դիոնիսոս Արիսպագացու (ՄՄ ձեռ. 3829, 1664թ., գրիչ, կազմող՝ Բարսեղ կրոնավոր) և Պետրոս Արագոնացու (ՄՄ ձեռ. 4048, 1680թ., ստացող՝ Մովսես վրդ.) մատենագրությունները: Իսկ Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը» (ՄՄ 3616), որ նույնպես եղել է վանքի սեփականությունը, արժեքավոր է նրանով, որ այն Տաթևացու ինքնագիրն է, գրվել է 1387-ին, Շահապոնք ամրոցում:

Այսպիսով, Գանձասարի վանքը, որն Աղվանքի կաթողիկոսության աթոռանիստն էր, և հայ միջնադարյան ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը, եղել է նաև գրավոր մշակույթի և գրչության նշանավոր կենտրոն, որտեղ գրվել են, ծաղկազարդվել, ինչպես նաև պահպանվել են շատ արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ: